

փոխուիւ լաւանայ: Կարելի է, որ ըստ հրեայթիւն ամենամեծագոյ
մարդն անգամ գեռ ևս ունի իւր շատ ընդունակութիւն առաքի-
նութեան: քրիստոնէութեան և իւր անձը փրկելու համար: Այդ-
պիսեւոյն տո՛ւր: Տէ՛ր, դորա համար ո՞՞ժ: Այդպիսի մարդոյն, ո՞վ
Գու սղորմած երկնաւոր Թագաւոր, այդպիսի մուրեկոյն դարձեալ
առաջնորդիւր գէպի իւր հրջանկութիւնը, գէպի ճանաչումն իւր
բարձր արժանաւորութեան: գէպի հաշաութիւն Քեզ հետ ի ձեռն
Յիսուսի Քրիստոսի:

(10-45)

q. b. u.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՈ ՍՈՒՔԵԼԻԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԷՑԻՈՅ ՊԱՏԱՌԻԹԻԿՆ.

(5-7-2-1, 11-7-4, 1886 B. 7.)

9L. ௪௩.

Եթմիածնեցիք հրաւիրակների գրեթե ամբողջ թվով մահը և այնտեղ պատահած անցքերը խմանալուց յետոյ, ամմիջապէս 1801 Մարտ 16 - ին միաբանական ժողովով նորից ընտրեցին Դանիէլին, և Դաւիթ Լէնգեթեցու առաջարկութեան համեմատ Երեւնոյ հայ մեծամեծների հաւանութիւնը և Երեւնոյ խանի հաճութիւնը առնելուց յետոյ Մարտի 20 - ին Պառաւեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին և Դանիէլի ջերմ կուսակից Աշտարակցի Ներսէս վարդապետին հրաւիրակ ուղարկեցին։ Հրաւիրակները Եւդակիա գետէին հասել Թիֆլիզի մեծամեծները Յովսէփի ձեռնաստան Գրիգոր վարդապետի զրգմամբ խնդրեցին Երեւնոյ խանին որ Դաւիթին կաթուղիկոսացնէ, իսկ ինքն Դաւիթ իւր եղբօր անիւր Աբրահամ Աղա՝ մալեանի միջոցաւ արդէն գրաւել էր Երեւնոյ մեծամեծներին։

Եջմիածնի վանականները տեսնելով Ռաբիի ձգտումն, Եջմածն տաճարում ուխտեցին բացի Ռանիէլից ուրիշ ոչ ոքի չը ճանաչել կաթողիկոս, և այս որոշումը յայտնելով Երեւանայ խանին՝ նորա հաճութեամբ Ռանիէլի գալուստը շտապեցնելու համար նոր հրաւիրակներ ևս ուղարկեցին։ Եւքն Ռաբի իսկականաց ևս հրաւիրակների ձեռքով մի թուղթ ուղարկեց Ռանիէլին խնդրելով շտապել գալ Եջմիածին։ Նոր հրաւիրակները հասանելով Կարին և տեսնելով որ Ռանիէլ Կարին չէ հասել, ճեպընթաց թղթատե

տարի միջոցաւ յայտնեցին նորան Եջմիածնի դրութիւնը և խնդրեցին առանց յապաղելու շտապել դէպի Եջմիածին:

Դանիէլ Եւդոկիայում Ապրելի 7-ին հանդիսաւոր կերպով հրաւերքը ընդունելով՝ 11-ին դէպի Եջմիածին էր ուղևորուել, և Արապկերցւոց հիւրասիրութիւնը վայելելիս, 1-րդ Ապրելի 28-ին երկրորդ հրաւիրաբանների գրութիւնն էր ստանում՝ վութաջանն Դաւիթ հենց նոյն օրը Ս. Եջմիածնում կաթուղիկոտական օծումն էր ընդունում:

Դանիէլ Մայիսի 14-ին հասանելով Բայազէտ և լսելով Դաւթի օծման համբաւը, իւր ձեռնասուն Մանուէլ Վարդապետին ուղարկեց Կ. Պօլիս տեղւոյն ազգայնոցը գործի եղելութիւնը յայտնելու համար. շուտով Կ. Պօլիս ուղարկեց նաև Աշտարակի Ներսէս Վարդապետին: Դանիէլի պատուիրակները ոչինչ չը կարողացան անել, որովհետև Դաւիթ ևս մօրդ ուղարկած լինելով Պօլիս՝ իւր համախոհ Զամաշրջեան Յովհաննէս պատրիարքի միջոցաւ ստացաւ իւր կաթուղիկոտական հրովարտակը:

Մանուէլ և Ներսէս Վարդապետները ամեն ջանք գործ դնելով Յովհաննէս պատրիարքին պաշտօնանկ արին և նորա տեղ իրանց վարժապետ Խամսեցի Վրիգոր Եպիսկոպոսին պատրիարք հաստատել տալով, նորա ձեռքով էլ շուտով ստացան Դանիէլի կաթուղիկոտութեան հրովարտակը: Դանիէլ որ Դաւթի երկիւղից խոյս էր տուել Կարին, այդտեղ ստացաւ Ներսէս Վարդապետի ձեռքով իւր հաստատութեան հրովարտակը և վերադառնալով Բագրևանդի Ս. Յովհաննու (Աւքիլիոսէ կոչուած) վանքը, Եջմիածնեցւոց, առհաստանեայց և ռուսոստանեայց հաճութեամբ ու հաւանութեամբ 1802 Մայիսի 25-ին Աղթամարայ կաթուղիկոսի, 15 եպիսկոպոսների, 18 վարդապետների և բաղմաթիւ քահանայների ու ժողովրդեան ներկայութեամբ ժողով կազմելով՝ Դաւիթ ինքնակոչ կաթուղիկոսին և նորայոց նշուելուց յետոյ կաթուղիկոտական օծումն ընդունեց: Միւռօն օրհնեց և շրջաբերական կոնդակներով իւր օծումը յայտնելով, օրհնած միւռօնն էլ բաժանեց եկեղեցիներին, որոնք սկսեցին Դանիէլի անունը յիշատակել: Դաւիթ նոյնպէս նշուեց Դանիէլին ու նորա կուսակիցներին և իւր մարդկանց ձեռքով 1802 Հոկտմ. 11-ին Խամսեցի Վրիգոր պատրիարքին Քաղքեղոն աքսորել տալով, վերստին իւր համախոհ Յովհաննէս եպիսկոպոսին պատրիարք հաստատել տուեց, որ անմի-

Զապէս հրամայեց Ղաւթի անունը յիշատակել եկեղեցիներում։
 Ղաւթի/ժ այնուհետեւ բոլորովին վստահ՝ սկսեց տանջել Ղանիէլի
 կուսակից էջմիածնեցւոյ, որոնցից Յովհաննէս գեղարդակիրն
 ազատուելու առիթ գտնելով փախել էր Թիֆլիզ և Ռուսաստան-
 նեայց տառջնորդ Նիքիմ՝ եպիսկոպոսի հետ աշխատելով՝ Լազա-
 րեանց միջնորդութեամբ յաջողել էր 1802 Մայիսի 19 - ին ստա-
 նալ Ռուսաց արքունիքից Ղանիէլի կաթողիկոսութեան համար
 հրովարտակ։ Ռուսաց արքունիքը յանուն իւր և Պետերբուրգի
 մետրապօլիտի ուղղեալ Ղաւթի բռնութեանց նշաւակ էջմիածնեց-
 ւոց բողոքին անսալով՝ տառջարկեց Երեւանայ խանին պաշտպա-
 նել Էջմիածնի միաբանութեանը և Ղանիէլ կաթողիկոսին, սա-
 կայն մինչև Ղանիէլ և էջմիածնեցիք այս պաշտպանութիւնը կը-
 վայելէին, Ղաւթի իւր կուսակից Կ. Պօլսոյ Ռուսաց դեսպան Թա-
 մարայի, նորա թարգման Վրիգոր Աղայեկեանի և Յովհաննէս
 պատրիարքի միջոյաւ Ղանիէլին և նորա կուսակիցներին սուլ-
 թանի հրովարտակով էջմիածին բերելով՝ 32 օր չարաչար տան-
 ջանքով բանտարկեց։

Վրաստանի կուսակալ իշխան Պաւէլ Յիցիանով Ռուսաց արքու-
 նեայ բարեհաճ կամքը և մտադիր պաշտպանութիւնը դէպի Ղա-
 նիէլ և էջմիածնեցիք ի գլուխ հանելու համար դեսպաններ ու-
 դարկեց Երեւանայ խանին, սակայն այս դեսպանութիւնը ոչինչ
 արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ խանը Ռուսաց ցանկաւ թիւնը կա-
 տարելու համար տառջարկեց նոցա՝ որ նոքա ևս Ախալցխայի
 փախստական և իրան աղաւնեած Շէրիֆ փաշային՝ նորա նախկին
 աեզը վերահաստատելու համար հոգան։ Խանի ստիպմամբ Ղա-
 նիէլ ևս պարտաւորուեց իբրեւ Ռուսաց բարեկամ այս մասին
 միջնորդութեան թուղթ գրել Յիցիանովին։ Ղանիէլի այս միջնոր-
 դութեան թուղթը Խամսեցի Վրիգոր եպիսկոպոս և Ներսէս
 վարդապետ Թիֆլիզ հասցնելով՝ փոխանակ իրանց յանձն եղած
 գործի համար հոգալու՝ Թիֆլիզի տառջնորդ Յովհաննէս գե-
 ղարդակրի ձեռքով մի խնդիր ներկայացրին Յիցիանովին նկարա-
 գրելով Հայերի թշուառութիւնները, Էջմիածնի և էջմիածնե-
 ցւոց խեղճութիւնը և Ղանիէլ կաթողիկոսի ու նորայոց կրած
 անտանելի տառապանքը։

Յիցիանով Ղանիէլին հայրապետական Աթոռը բարձրացնելու
 համար երկրորդ անգամ դեսպաններ ուղարկեց, որ ոչինչ ար-

դիւնք չունեցաւ, որովհետեւ Երեւանայ խանը տեսնելով որ եկածները պաշտօնագրուրկ փաշայի համար ոչինչ յոյս չեն տալիս՝ բացէ իրայ մերժեց նոցա առաջարկութիւնը:

Յիցիանով իւր գէպի Արարատեան գաւառները արշաւ անքին Դանիէլին զինու զօրութեամբ հայրապետական Աթոռի վերայ բարձրացնելու կերպարանք տալով արշաւեց Դանձակի վերայ այն մտադրութեամբ՝ որ Շամշադնից անցնի գէպի Երեւան. զօրքի մէջն էին Քեղարդակիրն ու Ներսէս վարդապետը: Մինչ Ռուսները պատերազմի պատրաստութեամբ էին զբաղուած՝ Դաւիթը 1803 Մայիս 25ին Հոգեգալստեան կիւրակէ օրը Դանիէլի մօրուքը ածելել տուեց ասելով. «Դէ ռուսներին կանչի, որ գան քեզ օգնեն»^{*}): Այս գէպքը այնպիսի ծանր տալաւորութիւն ունեցաւ թէ Դաւթեանց և թէ Դանիէլեանց վերայ, որ Դաւիթը յայտնի տեսնելով միաբանութեան ընդհանուր տհաճութիւնն ու անբուականութիւնը, ստիպուեց փախաւ էլ տալու մտադրութիւնից յետ կենալ: Այս գէպքը առհասարակ շատ վատ տալաւորութիւն գործեց ամենի վերայ և Դաւիթ ունեցած համարումն էլ կորցրեց: Ներսէսը, Խամսեցին և Քեղարդակիրը աշխարհի ամենայն կողմերը նամակներ ուղարկելով, էջմիածնում ամենահասարակ գէպքերն անգամ խոշորացնելով յայտնումէին, և ոչ մի առիթ չէին բաց թողնում Յիցիանովի ուշադրութիւնը հայերի և Ս. էջմիածնի վերայ դարձնելու: Հայերի և էջմիածնի անտանելի գրութիւնը ցոյց տալու համար Բայազէտից ստացած նամակի պատճէնը ներկայացրին Յիցիանովին՝ որով յայտնվումէր թէ, Բայազէտում եղած էջմիածնական գոյքերին վտանգ է սպառնում. իսկ այս գոյքերը Աղա - Մահմատ խանի ժամանակ Ղուկաս կաթուղիկոսն էր ուղարկել Բոյազէտ:

Յիցիանով 1803 Դեկտեմբերի վերջին օրերում Դանձակն առնելուց և տեղւոյն թշուառ հայերին Քեղարդակիր Յովհաննէս եպիսկոպոսի և Աշտորակցի Ներսէս վարդապետի խնամարկութեանը յանձնելուց յետոյ, վերադարձաւ Կովկասեան ցեղերի խլրտումները զսպելու և պատրաստուելու Պարսից դէմ: Պարսից Ֆաթալի շահը Երեւանը Ռուսաց յարձակման դէմ պաշտպանելու համար՝ իւր թագաժառանգ Արքա - Միրզա որդու զօ-

(*) Նիւթեր Ներսէս և ի կենսագրութեան Բ. Կր. 31.

րաւարութեամբ 20 հազար զօրք կենդրօնացրեց Եջմիածնում . Յիցիանով 1804 Յունիս 19 - ին ժամանելով Եջմիածին և 20 - ին ճակատելով Պարսից այս բանակի դէմ՝ յաղթանակեց և զիմեց Երևանայ վերայ Քանաքեռի մօտ բանակելով . երբ Պարսից զօրքն ևս թողեց Եջմիածինը և շտապեց կենդրօնանալ Երևանայ մէջ , Եջմիածնեցիք իսկոյն իմաց տուին Յիցիանովին , և Ռուսաց մի գունդ զօրք առանց վնասի մտաւ Եջմիածին :

1804 Յունիսի 30 ին սկսեւեց Երևանայ պաշարումն . խանը Դանիէլի միջոցաւ զինադադար էր խնդրում , իսկ Յիցիանով պահանջումէր կաթուղիկոսական խռովութիւնները վերջացնելու համար Դանիէլին հաստատել կաթուղիկոսական աթոռի վերայ , իսկ Դաւթին յանձնել իրան , յանուն կայսեր խոստանալով Ռուսաստանում ապահով պահել նորան պատշաճաւոր ռոճկով : Բանակցութիւնը և պաշարումը տեւեց մինչև Սեպտեմբեր . այդ ժամանակ արդէն սպառած լինելով Ռուսաց բանակի պաշարը և Եջմիածնից ձրիարար տարած մօտ 150 չետիբրտի քանակութեամբ ցորենը , Յիցիանով պաշարումը վերցրեց և մեծամեծ կորուստներ կրելով յետ դարձաւ Ս . Եջմիածին : Յիցիանով Եջմիածնի գոյքերը պարսիկների կամայականութեան զոհ չը թողնելու համար 11 հակերի մէջ զետեղեց և Գեղարդակրի ու իւր կնքով կնքելով , ուղարկեց Թիֆլիզ : Յիցիանովին հետևեցին Եջմիածնում մնացած Դանիէլի կուսակիցներից շատերը :

Յիցիանովից յետոյ 1805 Մայիսի 5 - ին գեներալ Նեսվիտայեւը մի գնդով Գեղարդակրի հետ Եջմիածին եկաւ և Եջմիածնական մնացեալ գոյքերն էլ առանց հաշուի Դաւթի գոյքերի հետ տարաւ Թիֆլիզ : Եջմիածնեցիք առհասարակ զոհ չէին որ Եջմիածնի իրեղէնները դուրս տարուեցին և Դաւիթ մինչև անգամ բողոքեց թագաւոր կայսեր , Եջմիածնեցիք իրաւունք ունէին գոհ չը լինելու , որովհետև տարուած իրեղէններից շատ սակաւ մասը յետոյ Եջմիածին դարձաւ :

Ռուսաց այս արշաւանքներից յետոյ երբ Փաթալի - Շահը եկաւ Ս . Եջմիածին , Դաւիթը Դանիէլին Ռուսաց լրտես ներկայացնելով՝ հաւատացրեց Շահին որ Ռուսների արշաւանքը հենց Դանիէլի պատճառով է , իսկ Շահը տեսնելով Դանիէլի իւրիշ կերպարանքը և ամենուեւում յետոյ հազիւ մասնաւոր երկարած մօրութիւն , զարմացաւ , որ Ռուսները այնպիսի գծով մարդ ունենան , որ անհաւատ թիւն

են տալիս. նա Դանիէլին յանձնելով Մարաղայի խանին, ասաց. «Քեզ է յանձնվում այդ կապեալը, քեզանից էլ կը պահանջուի», և շատ հաւանելով Դաւթի վայելուչ և փառացի դէմքին ու կերպարանքին, նորան հաստատեց կաթողիկոս:

Մարաղայի խանը սկզբում խստութեամբ էր վարվում Դանիէլի հետ, բայց երբ որ համոզուեց թէ կապեալը մի աղօթասէր, ճշմարտացի և երկիւղած մարդ է, բանտից հանեց և իւր տանը արձակ պահւում էր, իսկ երբ միանգամ Դանիէլ խանի հիւանդ որդու փրկող աղօթելուց յետոյ, հիւանդը առողջացաւ, սկսեց խանը աւելի ևս քաղցրութեամբ վարուել նորա հետ:

Դանիէլ՝ միանգամ Մարաղայից 1805 Սեպտեմբերի 13-ին թողնելով դրեց Էջմիածնից տարագիր իւր կուսակից միաբաններին, որով յորդորումէր բարեկարգութեան համար եպիսկոպոսների մի ժողով կազմել այնպիսի իրաւունքով, որ ոչ կաթողիկոսը առանց եպիսկոպոսների խորհրդի և ոչ եպիսկոպոսների խորհուրդը առանց կաթողիկոսի հաճութեան եղական կամքով կարողանան անօրինել եկեղեցական, Ս. Աթոռին և հասարակութեան վերաբերեալ գործերու: Ժողովը կազմակերպելու համար իւր կազմից առաջարկումէր Ռուսաստանի Նիքիւմ, Երբեմն Կ. Պոլսոյ պատրիարք Խամեցի Գրիգոր և Բարսեղ ու Քեղարդալիի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսներին, խորհուրդ տալով որ դժբա միասին հաւաքուեն և արժանաւոր անձինքներից Սլենհոդոս կազմելով անօրինեն ամեն բան և մինչև անգամ կաթողիկոսի դէմ վճիռ կայացնեն ի հարկաւոր դէպս*): և այս մասին առանձնապէս գրումէ թէ Նիքիւմ եպիսկոպոսին և թէ Պետերբուրգում կաթողիկոսական հաւատարմատար (վէքիլ) Լազարեան Մինաս Աղային:

Մարաղայի խանը, երբ պաշտօնով Երևան եկաւ, խռովութիւնը դադարացնելու համար հրատարակեց թէ Դանիէլը մեռել է, և արդարեւ այս լուրը բաւական հանգստացրեց յուզեալ մոքերը: Սակայն ինքն խանը, Երևանու օդը չը տանելուն համար դարձեալ Մարաղայ փոխադրուելիս, ճանապարհին հանդիպելով իրան յաջորդ նշանակուած Հիւսէին - խան սարգար (գլխաւոր, մարդպան) և Հասան - խան Լաջար եղբարց, խորհուրդ տուեց նոցա, որ Դանիէլին հաստատել տան կաթողիկոս, և այսպէս էլ

(*) Պատմ. Վերջ. եջմ. եր. 63—64.

եղաւ : Հիւսէին Խան - Սարգարի միջնորդութեամբ Դանիէլի ազատութեան և կաթողիկոսութեան հրովարտակը Մարաղայու խանը ստանալով Շահից, մեծ պատուով ճանապարհ դրեց Դանիէլին գէղի Երևան և Եջմիածին : Դանիէլ 1807 թուի Մայիսի 14 - ին 500 զինուորների ուղեկցութեամբ շքեղ հանդիսով մտաւ Երևան և ուղղակի բերդը՝ խանի տպարանքը գնաց :

Դաւիթ որ Երևանայ Անապատի կաթողիկոսական ապարանքումն էր, հրաւիրուեց խանից և կաթողիկոսական հանդերձանքով գնաց նորա մօտ, բայց երբ կաթողիկոսին յատկացեալ բարձի վերայ Դանիէլին տեսաւ՝ յշտացած վերադարձաւ ասելով. « այստեղ ինձ տեղ չըկայ, որովհետեւ բարձը (տեղը) որ իմն էր, ուրիշն է բռնել » : Խանը հիանալով հանդերձ Դաւիթի այս վեհանձն վարմանց վերայ, կաթողիկոսական հանդերձանքը իւրեց նորանից և յանձնեց Դանիէլին իբրեւ կաթողիկոսի : Խանի մօտից երբ Անապատի ապարանքը վերադարձան՝ Դաւիթը Դանիէլին ներկայացրեց կաթողիկոսաւ անի բանալին՝ ասելով. — « Առ, կաթողիկոս եղբայր, եթէ ես սորանից մի բան շահուեցի, դու էլ կը շահուես, *) : Նոյն Մայիսի 20 - ին Դանիէլն էլ Դաւիթն էլ վերադարձան Ս. Եջմիածին : Եջմիածնեցիք մինչև Ս. Հռիփսիմէի վանքը ընդառաջ դուրս եկան և անապատի ուրախութեամբ շնորհաւորեցին Դանիէլի գալուստը և երբ Դանիէլի աջը համբուրելուց յետոյ նկատութեամբ մօտեցան Դաւիթի աջն ևս համբուրելու՝ մերժեց նա ասելով. « այսուհետեւ գնացէք, պնացէք, ձեր սրտովը եղաւ » :

Դանիէլ կաթողիկոսական Աթուռի վերայ հաստատուելուց յետոյ շուտով Արաստանում գտնուած Եջմիածնի վանականներին գրեց որ վերադառնան Եջմիածին, մի և նոյն ժամանակ յայտնեց որ սրտնք չեն վերադառնալ, զրկուած պէտք է համարուեն վանականութեան իրաւունքից : Թիֆլիզի առաջնորդ Գեղարդակի ԅովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որ կաթողիկոսի տեղակալի տիտղոս էր կրում և բաւական յանդգնութիւն էր ստացել, Լաւարեան Մինաս Աղայի խորհրդով կանչեց Եջմիածին և տեղակալի տիտղոսը յատկացրեց Ռուսաստանի Եփրեմ Արքեպիսկոպոսին, իսկ Թիֆլիզի առաջնորդութիւնը յանձնեց Խամսեցի Գրիգոր եպիսկոպոսին : Դանիէլի կուսակիցները շուտով հաւաքուեցին Ս.

(*) Պատմ. Աթկց. Էջմ. գործ Մ. Մ. Մսերեանց, էր. 71 :

Էջմիածին, 1808 Մարտի 8 - ին հասաւ նաև Ներսէս վարդապետը, և շուտով եպիսկոպոսացաւ:

Ներսէսի դրդամամբ Դանիէլ շուտով իրագործեց այն խորհուրդը, որ Մարաղայից առաջարկել էր Սիւնհոգոս կամ եպիսկոպոսների խորհուրդ կազմելու աղագաւ. ուստի և հաստատեց այդ ժողովը « Ս. Ժողովի խորհրդարան » կոչմամբ. Դանիէլ Ս. Ժողովի խորհրդարանը կամ Սիւնհոգոսը հանդիսաւոր կերպով բացեց 1808 թուի Յունիսի 23 - ին նախապէս և ինքն երդուելով հպատակել: Սիւնհոգոսի անդամների թիւը ինն էր, որոց եօթն եպիսկոպոս էին իսկ երկուսը վարդապետ. Սիւնհոգոսի հաստատութեան և Ռուսաստանի Հայոց կոնսիստորի՝ այդ խորհրդարանին ենթարկուելու համար Դանիէլը 1808 Օգոստոս 11 - ին դիմելով Ռուսոց արքունիքին՝ ստացաւ բարձրագոյն հաճութիւն: Տաճկաստանցիք բոլորովին չընդունեցին Սիւնհոգոսի իրաւասութիւնը, որ գոյութիւն ունէր ըստ ձեւին, որովհետև Ներսէսը օգուտ քաղելով Դանիէլի յողորդ դնաւորութիւնից, թուլութիւնից և դէպի ինքն ունեցած անսահման հաւատարմութիւնից՝ սկսել էր յանուն Սիւնհոգոսին՝ ճնշում գործել բոլորի վերայ ևս, և այս իսկ պատճառով համարեա մեծագոյն մասը թէ միաբանութեան և թէ խորհրդարանի անդամների գժգոհ էին:

Դանիէլը երկար ժամանակ չըվարեց կաթուղիկոսական իշխանութիւնը. շուտով հիւանդացաւ, և այս պատճառով էլ մի ցաւալի դէպք պատահեց Ս. Էջմիածնում: Հիւանդ կաթուղիկոսին դարմանելու համար շատ կոսկիտ կերպով գահընկէց Դաւթից պահանջեցին բժշկարանը. նա զայրանալով պահանջողի անուաշ վարմունքի համար մի քանի անտեղի խօսքերով զլացաւ կատարել պահանջը: Ներսէս եպիսկոպոսը, որ առիթ էր վնասուում Դաւթից վրէժխնդիր լինելու, գրգռեց միւս միաբաններին էլ, և գանակոծել տալով Դաւթին, Վեհաբանի գաւթում մօրուքը ածիլեց ու բաւական տանջելուց յետոյ բանտարկեց: Նրեանոյ խանը երբ լսեց այս, կամեցաւ յանցաւորներին պատժել, բայց Ներսէսի և այլոց խնդրանքով, Դանիէլ պատասխանեց թէ ինքն է այնպէս հրամայել. Դաւթի խանի հրամանաւ բանտից ազատուեց և Էջմիածնից սահմանեալ քանակութեամբ ապրուստի նիւթեր ու դրամ ստանալու պայմանաւ հեռացաւ Էջմիածնից և Նրեանում իւր եղբօր տանն էր բնակւում:

1808 թուի Ռուս — Պարսկական պատերազմի ժամանակ Երեւանայ խանը Դաւթին և Դանիէլին պահեց Երեւանայ բերդում, ուր և Դանիէլը վախճանուեց նոյն թուի Հոկտեմբերի 9ին և էջմիածին բերուելով՝ թաղուեց զանգակատան հարաւային կողմը *) :

Երբ էջմիածնի հայրապետական Աթոռը Դանիէլի և Դաւթի փառասիրական ջանքերին նշաւակ՝ ներքին խռովութեամբ յուզվումէր և յուզում ազգին, տաճկահայք ևս նոյն թշուառ գրութեան էին ենթարկուած. որովհետև Զաքարիա պատրիարքի օրով Կ. Պօլսում օծուած Սսի կաթողիկոս Թորոսին 1801 թուին Խօզան օղլի կոչուած Կիլիկիայի այլազգի իշխանը սրախողխող սպանեց և անդամ անդամ յօշոտելով Սսի պարսպից գաւրս, գետի կամրջի վերայ նետեց: Թորոսին յաջորդեց նորա եղբոր որդի Կիրակոս առաքինի և որբակրօն, քսան և չորս ամեայ արքեպիսկոպոսը, որ կաթողիկոսանալուց յետոյ 1802 թուին Երուսաղէմայ Հայոց պատրիարք Թէոդորոս Դ. ի օրով գնաց Երուսաղէմ ուխտ, կաթողիկոսավայել ընդունելութիւն գտաւ և վերադառնալով իւր աթոռը՝ սկսեց կառավարել իւր կաթողիկոսական թեմը մխիթարելով իւր խնամոց յանձնուած ժողովրդին այնքան, որքան կարող էր մի հոգեւոր անգոր հովիւ աշխատել իւր ժողովրդի անդորրութեան և հանգստութեան համար: Ժողովուրդը ամենայն տեղ ջաւալի վիճակի մէջ էր. բացի Ննիչէրի կոչուած անկանոն զօրքերի ասպատակութիւններէն և քունի յափշտակութիւններէն՝ Տաճկաց արքունիքը 1807ին (իբրեւ դաշնակից Նապօլէոն Ա. ի՝ հակառակորդ տէրութեանց դէմ) Կ. Պօլիսը ամրացնումէր իւր հպատակներին, ընդօրս և հայերին Յովհաննէս պատրիարքի հետ ձրի իբրեւ մշակ աշխատացնելով:

1808 թուին այրուեցին Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարը և եկեղեցական սուրբ սպասներն ու զգեստները: Յոյները Ս. Յարութեան տաճարը 1810 թուին մեծակ վիրանորոգելով՝ կամենումէին իւրացնել, բայց Կ. Պօլսոյ Յովհաննէս պատրիարքը Հայոց և կաթողիկ Հայոց հետ աշխատելով՝ առաջքը առաւ Յունաց ոյգ դիտման, և Երուսաղէմում գտնուած սրբութեանց վերայ Հայոյ ունեցած իրաւունքները 1812 թուին նոր հրովարտակներով հաս-

(*) Մ. Վ. Մուրատեան Դանիէլի մահը սխալմամբ 1810 թուին է դնում: (Պատմ. Հայաստ. Եկեղ. եր. 594.)

տատեց Առաջի կոչուած Սուրբաշտ Սահմուտի ձեռքով:

Հռովմէական հայերի մասնակցութիւնը Երուսաղէմի խնդրին՝ 1810 թուին պատճառ դարձաւ նոցա՝ ազգի ամբողջութեան հետ միանալու ցանկութեամբ, որի համար առաջարկեցին սոյն հինգ պայմանները:

Ա. Որ հայերը Յիսուսի Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն և երկու ներգործութիւն ընդունեն:

Բ. Որ հայերը խոստովանեն թէ Սուրբ Հոգին Հօրից և Որդուց է:

Գ. Որ հայերը ընդունեն թէ սուրբերի հոգիները այժմ փառաւորուած են, իսկ մեղաւորներինը՝ դատապարտուած:

Դ. Որ հայերն ընդունեն Պետրոսին՝ գլուխ առաքելոց, իսկ նորա յաջորդներին՝ գլուխ այլ եկեղեցեաց հովուապետների, և

Ե. Որ հայերը ընդունեն վերջին • ծումը Ս. եկեղեցու իորհուրդ՝ հաստատուած Յակովբ առաքեալից:

Առաջարկութեան այս հինգ կէտերը քննելու համար Յովհաննէս պատրիարքի նախագահութեամբ հինգ անգամ ժողով կայացաւ Կ. Պօլսոյ Ս. Աստուածածնի մայր եկեղեցում. ժողովներին ներկայ էին լինում հոգևորականներից Էջմիածնի նուիրակ Քեօլեան Աբրահամ, Զմիւռնիայի Մարտիրոս, Բրուսայի Պօղոս և Եւդոկիայի Երեմիա ալքեպիսկոպոսները, Ս. Երուսաղէմայ վէքիլ Պօղոս վարդապետը և Մշու Ս. Կարապետի վէքիլ Վարդան եպիսկոպոսը. աշխարհականներից՝ արքունի վաւօդապետ Մահմետի Առաքելը, Զարազեան և Սախայեան Գրիգորները. համբաւաւոր վարժապետներից Տէր Մեսրոպ քահանան, Գրիգոր Փեշտմալճեան և այլք աւելի քան քսան անձինք:

Ժողովը յիշեալ հինգ կէտերի վերաբերութեամբ պատասխանեց.

Ա. Խոստովանել Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն՝ ընդդէմ նեստորի՝ որ Քրիստոսին երկու էր բաժանում, և խոստովանել Քրիստոսի մէջ աստուածային և մարդկային բնութեանց անբաժանելի միաւորութիւն ընդդէմ Եւաիքէսի:

Բ. Հայր՝ ինքնին, Որդին՝ Հօրից և Սուրբ Հոգին՝ նոցա էութիւնից:

Գ. Սուրբերը փառքի մէջ են՝ յուսով, իսկ անգեղջ մեղաւորները՝ դատապարտութեան պատժի մէջ են յուսահատութեամբ:

Դ. Բոլոր առաքեալները ունին բացարձակ իշխանութիւն նոյնպէս և նոցա յաջորդները իրանց յատուկ ազգի վերայ, հետեալաբար Պետրոսը՝ առաքեալների, և Հռովմայ պապը՝ միւս հայրա-

պիտաների մէջ չունէր և չունի ոչինչ գերիշխանութիւն։

Ե. Հայոց եկեղեցին վերջին օծումը ընդունումէ եկեղեցու խորհուրդ, և այս խորհուրդը փոխանակ իւրոյ օծմամբ կատարելու՝ քահանայի աղօթքով է կատարում *) :

Մինչ Հայ պատրիարքարանը այս բացատրութիւններն էր խլմաբազրում՝ կաթողիկ Հայք ժողով կազմելով որոշեցին առաջարկել պատրիարքարանին, որ եկեղեցում չը յիշատակուեն Յովհանն Որոտնեցու և Գրիգոր ու Մովսէս տաթևացիների անունները, չընդունուեն իւր և Քաղկեդոնի ժողովը, և եկեղեցական մատենաներից եղծուեն այս մասին եղած նշովները։

Յովհաննէս պատրիարք այս խնդիրներն ևս քննելու համար ժողով կազմեց, բայց տեսնելով որ հետեւեալը շատ ծանր և լուրջակից ընդիմութիւն լինելու է, ձեռք վեր առաւ միութեան խնդրից։

ԴԼ. ԺԲ.

Դանիէլ նախ քան իւր վախճանը խնդրել էր Ռուսաց արքունեաց՝ Ռուսոստանեայց առաջնորդ և կաթողիկոսական տեղակալ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին էջմիածին բերելու համար, որպէս զի Դաւիթը նորից կաթողիկոսութեան չը ձգտի. բայց դեռ պատասխան չըստացած՝ վախճանուեց, և Եփրեմը էջմիածնի միաբանական ժողովով ընտրուեց կաթողիկոս. Եփրեմի կաթողիկոսական արտօնագիրը ստանալու համար Աշտարակցի Ներսէս եպիսկոպոսը (կաթողիկոս) գնաց Աբբաս-Միրզայի մօտ՝ որ Խոր-Վիրապայ դաշտումն էր բանակած։

Աբբաս-Միրզան գիտենալով որ Եփրեմ ռուսասէր է, գործը յետաձգել կամենալով՝ առաջարկեց հետեւել իրան և Դավրիժում ստանալ արտօնագիրը։ Դավրիժում Աբբաս-Միրզան կամեցաւ Ս. Թադէոս առաքելոյ վանահօրը կաթողիկոսացնել, բայց երբ նա հրաժարուեց, կամայ աւանայ ստորագրեց Եփրեմի կաթողիկոսութեան արտօնագիրը։ Եփրեմ Աժդէրիւանում այս արտօնագիրը ստանալուց յետոյ գնաց Պետերբուրգ և կայսեր բարեհաճութեան հետ վերադարձ իսկ ևս ստանալով՝ վերադարձաւ էջմիածին և 1810 Նոյեմբեր 8-ին օծուեց։

(*) Պատմ. Հայոց. Ա. Պէրպէրեան. գլ. ԺԴ.

Մինչև որ Եփրեմ կընտրուէր և Էջմիածին կը հասնէր, Դաւիթը Նրեւոնայ խաների և պարսիկ մեծամեծների ձեռքով բաւական նեղութիւն տուեց Էջմիածնեցւոց, մանաւանդ Ներսէսին, ներկայացնելով նորան Աբգաս - Միրզայի մօտ որպէս ռուսաց լրտես. բայց Ներսէսը արդարացաւ նոյն ինքն Դաւթին լրտես ցոյց տալով և ներկայացնելով այն թուղթը՝ որ Դաւիթ 1804 - ին գրել էր Յիցիանովին՝ խնդրելով նորա պաշտպանութիւնը Պարսից դէմ:

Եփրեմ հասնելով Էջմիածին, դադարեցրեց Դաւթեանց և Դանիէլեանց վէճերը իւր քաղցր բնաւորութեամբ շահելով բոլորին և նոյն ինքն Դաւթին՝ որ զղուած այնքան աղմուկներից առանձնութեան մէջ 1817 Նոյեմբերի 1 - ին վախճանուեց և թաղուեց սուրբ Գայիանէի գաւթում:

Տաճկաստանեայք նկատելով որ Եփրեմ առանց իրանց գրաւոր հաւանութեան է կաթողիկոսացել, թէև փոյթ չունեցան հաստատութեան յատկացեալ հրովարտակը ստանալու, բայց նոր խռովութեանց ևս տեղի չը տալու համար յիշատակեցին նորա անունը եկեղեցիներում: Եփրեմը 1813 - ին Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանին վեց յօդուածով մի առաջարկութիւնը գրեց, որով առաջարկում էր Ա. Որ Կ. Պօլսոյ ամիրայից Ժողովի կողմից մի հոգեւորական կամ աշխարհական անձն գտնուի Էջմիածնի Սիւնհոգոսի մէջ: Բ. Որ Տաճկահայք, աշխարհականք և հոգեւորականք Սիւնհոգոսի հաստատութեան համար գրաւոր համաձայնութիւն տան և այս համաձայնութիւնը տպագրուի՝ անյեղ լի մնալու համար: Գ. Որ կաթողիկոսի հաստատութեան Պարսից տուած հրովարտակին համեմատ Սուլթանի հրովարտակի մէջ ևս Սիւնհոգոսը կաթողիկոսին գործակից շարակարգուի. Դ. Որ իւրաքանչիւր վանքի կրօնաւորների թիւը սահմանափակուի և վանականաց հագուստ և ուտեստ սահմանուելով՝ արգելուի մասնաւոր ժողովարարութիւնը: Կաթողիկոսի, Սիւնհոգոսի, և Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի հաճութեամբ հայրապետական կոնդակով նուիրակները շրջեն ուր հարկն է, իսկ նուէրը բաշխուի վանորէից՝ Կ. Պօլսում կայացած Ժողովի միջոցաւ. Ե. Որ ազգի մէջ եպիսկոպոսարաններ սահմանուեն որքան հարկաւորն է. Զ. շրջաբերականով ազդուի, որ առանց հայրապետական կոնդակի, շատաշրջիկ եպիսկոպոսները, վարդապետները և քահանայքը չընդունուին:

Այս առաջարկը չընդունուեց, և Կ. Պօլսոյ պատրիարք Դաւթի

կուսակից Աբրահամ եպիսկոպոս Քեօլեան, որ 1813 Մայիս 15 - ին՝ յաջորդել էր Յովհաննէս Զամաշրջեանին, 1814 Մայիս 3 - ին գրութեամբ յայտնեց Եփրեմ կաթողիկոսին որ Սիւնհոգոսը կաթողիկոսին գործակից պէտք չէ ճանաչել, և սորանով սահմանափակել ազգընտիր ընդհանրական Հայրապետի իրաւունքը *):

Եփրեմ կաթողիկոս նուիրակաների հրահանգութեան և նոյապարտքն ու իրաւունքը որոշելու համար ևս մի կանոնադրութիւն հրատարակեց, որով նուիրականերին արգելումէր ինքնագլուխ, առանց տեղական առաջնորդների հաճութեան վարչական գործերին խառնուել. և պատուիրումէր թէ Երուսաղէմայ նուիրակաների և թէ Ժողովրդեան հետ սիրով վարուել. բռնի ոչ ոքից ոչինչ չը պահանջել. գտնել գրչագիր գրքեր և ուղարկել Էջմիածին **):

Արովհետև Աղուանից երկիրը Ռուսաց իշխանութեան տակ ընկնելուց յետոյ Հաղբասուռ վանա հայր Սարգիս արքեպիսկոպոսը, ծանր համարելով Թիֆլիզու առաջնորդին հպատակել, գնացել էր Քանձասար և Աղուանից տան կաթողիկոսութիւնն կամենումէր վարել, արդէն Իսրայէլին հակառակ Քանձակում օծուած լինելով, Եփրեմ կաթողիկոս այս պառակտման առաջքը առնելու համար, կառավարութեան միջոցով արգելեց նորան կաթողիկոսական տիտղոս կրելը, և յատկացրեց նորան Ղարաբաղու մետրապօլիտ տիտղոսը, որով 1815 թուին ընդ միշտ վերջացաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ***):

Եփրեմ բանիբուն հոգեւորականների պատրաստելու համար անբաւական համարելով Սիմէօն կաթողիկոսի մոմատան գաւթում շինած դպրոցը, վանքի արեւելեան կողմը գտնուած սենեակների վերայ 1813 թուին շինեց մի ընդարձակ շինութիւն դպրոցի համար. նոյն եռանդով Լազարեան Յովհաննէս և Յովակիմ եղբարք 1815 - ին շինեցին Լազարեան կոչուած ձեմարանը, ուր հայերէնը և արեւելեան լեզուք առաջին տեղ էին բռնում:

Քեօլեան Աբրահամի յաջորդ Պօղոս պատրիարքի հետ Եփրեմը կարգաւորեց վերահաս ծառայատիկը՝ և առաջքը առաւ, այն խռովութեանց՝ որ ծագելու էին Յունաց հետ մանաւանդ Երուսաղէ-

(*) Պատմ. կաթ. էջմիած. եր. 182—184. (**) Նոյն եր. 81—82.

(***) Բաղդասար մետրապօլիտ Հասան - Զալալեանի համառօտ կենսագրութիւն Փորձ. Դ. տարի № III եր. 131—164 (155).

մայ սուրբ Յարութեան տաճարում :

Էջմիածնի Սիւնհոգոսի ամենագործունեայ անդամ Ներսէս Կաթսկոպոս Աշտարակեցի իւր յանդուգն բնաւորութեամբ անտանիկ էր դարձել, ուստի և Էջմիածնից հեռացնելու համար Եփրեմ 1814 - ին նորան Թիֆլիզի առաջնորդ նշանակեց : Ներսէս Կաթսկոպոս ստանձնելով իւր նոր պաշտօնը՝ հետամուտ եղաւ բարեկարգել իւր թեմը եկեղեցիներում երեսփոխաններ կարգելով և եկեղեցեաց մուտքն ու ծախքը, ծնեալները, պսակեալները և նրնջեցեալները արձանագրելու համար ժապաւինեալ տոմարներ բաժանելով : Ներսէս 1822 թուին վիճակային և եկեղեցական արգիւնքներով շինեց մի դպրոց, որ յետոյ իւր անուամբ Ներսիսեան դպրոց կոչուեց :

Եփրեմ գրատունը ընդարձակեց, և նորոգեց Տաճարի տանիքը՝ որ 1804 թուի պատերազմի ժամանակ Պարսից ձեռքը որպէս մարտկոց գործածուելով՝ տեղ տեղ փչացած էր : Եփրեմը կարգը էր աւելի հանգիստ վարել իւր կաթողիկոսական իշխանութիւնը, որովհետեւ մինչև 1826 թիւը այնպէս նշանաւոր սրտերազմներ չեղան, բայց իւր առատաձեռնութեամբ և անհաշիւ տնտեսավարութեամբ Դաւթի և Դանիէլի խռովութեանց ժամանակ վանքի դաւտարկուած գանձարանը պարտքի ենթարկեց և սլարտառէրներին ժողովարարութեամբ բաւակացնելու համար 1821 թուին հեռացաւ Էջմիածնից. այցելեց Հին - Նախիջևան և Շուշի քաղաքներին՝ և Հաղբատու վանքում բնակութիւն հաստատեց :

Եփրեմ, որ դեռ իւր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին 1812 թուին հրաժարական էր տուել *), Շուշի քաղաքումն եղած ժամանակ 1822 Յուլիս 20-ին իւր հետ եղած Սիւնհոգոսական ժողովոյ, և Հայոց բոլոր դատակարգերի անուամբ ևս հրաժարական տուեց, նոյն հրաժարականը կրկնեց Գիւլիստանում նոյն թուի Յուլիսի 30-ին յանուն կայսեր :

Մինչ Եփրեմ սլարտքերից նեղուած կամենումէր խոյս տալ Էջմիածնից, ահա 1819 և 1820 թուերին դարձեալ սկսեց յուղուել Կ. Պօլսում հայ կաթողիկոսների միութեան խնդիրը, և Պօլոս պատրիարքը միութիւնը գլուխ բերելու համար՝ առանց ընդհանրական կաթողիկոսի ու ազգի հաւանութեան յանձն առաւ բառ-

(*) Պատմ. կաթողիկոսաց Էջմ. եր. 74, (ծան. 29) և եր. 221.

նալ եկեղեցուց Ս. Յովհանն Որոտնեցու և Գրիգոր ու Մովսէս Տաթևացիների յիշատակութիւնը, չընդունել Քաղկեդոնի ժողովը և Վեոնին. ընդունել հիւանդաց օծման իւրի գործածութիւնը, որի համար և 1820 թ. Յուլիս 12 - ին հիւանդաց օծման իւր օրհնելով՝ բաշխեց եկեղեցիներին՝ ցանկացողներին օծելու համար:

Ազգը տհաճ էր Պօղոսի այս ինքնիշխան կարգադրութեանց համար, որ լինելով զուտ եկեղեցական գործ՝ ազգային ժողովով ամենայն Հայոց հայրապետի նախագահութեամբ պէտքէ տնօրինուէր: Եփրեմ կաթողիկոս ևս թղթով ազդեց պատրիարքին՝ նորա՝ իւր իրաւասութիւնից վեր խնդիրներին վճիռ տալու համար:

Դեռ կաթողիկոսի թուղթը չէր ստացել Պօղոս պատրիարք միութիւնը խռովութեան փոխուեց. որովհետեւ Գրէջեան կաթողիկէսի դրդմամբ մի ջերմ կաթողիկէ հայ, նախանձախնդիր հայ ձեւանալով, միութեան ժողովի արձանագրութեան «Հրաւէր սիրոյ» տպեալ տետրակը ձեռքին, Լուսաւորչի պատկերի տեղը պատկերը կպցրած՝ փողոցէ փողոց և խանութէ խանութ շրջելով՝ ցոյց էր տալիս պապի պատկերը և գրգռում ժողովրդին ասելով, պատրիարքը ֆռանգ է դարձել, ազգը Լուսաւորչի տեղ պապին պէտքէ պաշտի. այսուհետեւ սուրբ միւռնոսով օծուելու տեղ՝ պատրիարքի օրհնած և եկեղեցիներին բաշխած ձէթով աղցանի պէս պիտի տապակուենք: Յուզուեց ժողովուրդը և Սգոստոսի 8 - ին գրոհ տուեց դէպի պատրիարքարան. իսկ պատրիարքը կատաղի բազմութեան ձեռքից ազատուելու համար փախաւ և թաք կացաւ մի թուրքի տան մէջ:

Տաճկաց արքունիքը հետամուտ եղաւ կալոնաւորել խռովութեան պարագլուխներին, և Սախայեան Գրիգոր ամիրային, որ բոլոր յանցանքը իւր վերայ առաւ միւսներին ազատելու համար, վերայման Խաչի եօթներորդ օրը, Սեպտմ. 18-ին կիւրակէմոի երեկոյեան ժամերգութեան «Նոյս զուարթ» ի ժամանակ Մայր եկեղեցու դրան առաջ գլխատեց. կախաղանի դատապարտուեցին և չորս անձինք, որոնք բանառում խոստովանել էին թէ խռովայողներին էին. սորա ևս զանազան տեղերում կախուեցին, իսկ միութեան գործին մասնակից և ջատագով նշանաւոր ամիրայք, ընդ որս և փողերանոցի տեսուչ Յարութիւն Պէզճեան աքսորուեցին իւրաքանչիւրը մի մի կղզի:

Պատրիարքարանը որոշեց միութեամբն հայ եկեղեցին մտած

ժարգապետներից, որոնք բոլորն էլ Աբբայեան ուխտից էին, մի քանիսը էջմիածին, մի քանիսը Երուսաղէմ և մի քանիսը Մշու Սուրբ Կարապետի վանքը ուղարկել, բայց նոքա բոլորն էլ գիմելով Լատին եպիսկոպոսին՝ ապաշխարութեամբ նորա ներմանն արժանացան և նորից կաթողիկէ կեդեցուն միացան։ Նոցա հետեւեցին և միացած աշխարհական անձինքը և միութեան խնդիրը այսքան արիւնահեղ և խռովայոյզ դէպքերից յետոյ վերջացաւ Պօղոս պատրիարքի անկմամբ 1823 Հոկտեմբերի 27 - ին, որին յաջորդեց Կարապետ եպիսկոպոս։ Միութեան համար եղած ժողովներին մասնակցումէր և Սոյ Կիրակոս կաթողիկոսը, որին Մարաշի (Գիրմանիկ) վաշան ամբաստանել էր որպէս ապստամբ և տէրութեան դէմ մաքառելու համար ամրոցներ շինող։ Կիրակոս արդարանալուց յետոյ՝ վերադարձած լինելով Կիլիկիա՝ տեղւոյն այլազգի իշխանից թունաւորուելով վախճանուեց 1822 թ. 20 ամիս իշխանութիւնից յետոյ, որին յաջորդեց իւր եղբորորդին Նփրեմ - ս րքեպիսկոպոս 18 տարեկան հասակում։

Տաճկահայք միութեան խնդրի անյաջող ելքից յետոյ աքսորեալների վերադարձովն էին զբաղուած, իսկ էջմիածնի մոյր Աթոռը իւր գահակալի բացակայութեամբ անորոշ դրութեան մէջ պարտքի տակ էր ընկճուած՝ երբ 1826 Յուլիս ամսին Երեւանայ Հիւսէին - խան - Սարդարի եղբայր Հասան - խանը վրդովեց խաղաղութիւնը ասպատակ սիւռելով Ռուսաց իշխանութեան տակ եղած Շիրակայ, Արցախի, և Շամախույ գաւառներում։ Ասպատակութիւնը տեղի տուեց պատերազմի և պատերազմն սկսուեց Գանձակայ շրջակայքում, Ռուսները թէև սակաւաթիւ՝ բայց հմուտ կառավարութեամբ հայկազն իշխան Մատաթեանի՝ միշտ յաղթող հանգիսացան ընդդէմ Պարսից, որոնց առաջնորդումէին Աբաս - Միրզայի անդրանիկ Մահմէտ - Միրզայ և ապա ինքն Աբբաս - Միրզայ։ Այս ճակատամարտներից յետոյ Պասկեւիչ զօրավարը, որ ուղարկուած էր Մատաթեանին օգնութեան՝ նուաճեց Նախիջևանու գաւառը և գրաւեց Աստապատ ու Նախիջևան ամրոցները։

Զմեռնային զինադուլից յետոյ 1827 թուին գարնանը նորից սկսուեց պատերազմը Արարատեան դաշտում։ Ներսէս Նիրկայ գտնուելով Սարգարապատու, էջմիածնի և Երեւանայ առմանը՝ տեղեկագրումէր Նփրեմ կաթողիկոսին որ յընթացս երկամեայ պատերազմին Հաղպատից Թիֆլիս է փոխադրուել անվտանգ մնալու

Համար 1827 Հոկտեմբերի 2-ին Երևանի առմամբ Արարատեան նահանգը և Էջմիածնի հայրապետական Աթոռը լնդ միշտ մնաց Ռուսաց իշխանութեան տակ: Չանաղան ժամանակներում գաղթականութեանց և գերեվարութեանց պատճառով համարեալ առնապատացած Արարատեան աշխարհը նորից շէնցնելու համար ներսէս քարոզիչներ ուղարկեց Պարսից այն նորահու ած գաւառները, որոնք ըստ դաշնադրութեան՝ դարձեալ Պարսից պիտի մնային, յորդորելով՝ որ գաղթեն գէպի Արարատ և այսպէս Հեր և Չարեանդ (Նոյ և Սալմաստ) գաւառների հաշիւը գաղթելով՝ քնակուեցին Նախիջևանի գաւառում: Շարուրի պաշտում, Գարալագեանի ջրաւէտ լեռնադաշտակում, Գառնի և Չանգի բաժանում և Էջմիածնի մօտերքը՝ ջրաշատ տեղերում:

1827 Մայիս 27-ին Կովկասեան զինուորական նահանգապետ Սեպեազին յայտնել էր թագաւոր կայսեր հաճութիւնը՝ նորահու ած երկիրը ասպատակաւորներից պաշտպանելու համար հայկական մի վաշտ կազմել (*): և ներսէս այս վաշտի կազմելովն ու նորա կրթութեամբն էր զբաղուած երբ Ռուսաց կառավարութեան որոշմամբ Բեսարաբիա փոխադրուեց առաջնորդութեան պատճառով:

Նվերեմ կաթուղիկոս իւր ծերութեան օրերը անգործութեամբ անցնելու համար 1828 Յուլիսի 15-ին Թիֆլիզից Էջմիածին վերադարձաւ և նոյն թուի Հոկտեմբերի 8-ին Արարատեան աշխարհի և Էջմիածնի ազատութեան համար սրտաւելի գոհութիւն մատուցանելով Նիկողայոս կայսեր՝ խնդրեց ծերութեան պատճառով իրան հրաժարեալ համարել և թոյլ տալ որ ներսէսին՝ իւր տեղը ամենայն Հայոց հայրապետ օծէ: Նիկողայոս կայսրը 1829 Մարտ 12-ին հրովարտակով յայտնումէ իւր գոհունակութիւնը գէպի Նվերեմ և առաջադրումէ շարունակել իւր հայրապետական իշխանութիւնը, դեռ նոր ազատուած երկիրը նոր հայրապետի ընտրութեան պատճառով իրարանցումի մէջ չը գեղու համար (**):

Նվերեմ կաթուղիկոս 1830 Հոկտեմբերի 8-ին Ս. Էջմիածնի Աիւն-հոյոսի անուամբ տուեց իւր վերջին հրաժարականը պատճառելով իւր անկարողութիւնը կատարել հայրապետական իշխանաւոր

(*) Պատմ. կաթուղիկոսաց Էջմ. 192—197. (**) Նոյն 204—211.

թիւնը և այդ կոչման յատկացեալ եկեղեցական պաշտամունքը առ զառամելութեան: Սիւնհոգոսը հայրապետի հրաժարականը մատուց ի գիտութիւն Նիկողայոս կայսեր, որ Աովկասեան կողմանցս կառավարիչ Կոմս Պասկէիչի միջոցաւ ստուգելով հայրապետի անկարողութիւնը զառամելութեան սպառնալով իւր կոչման յատկացեալ եկեղեցական պաշտամունքը կատարելու՝ միայն Սիւնհոգոսով կատարուած ընտրութիւնը անբաւական համարելով՝ առաջագրեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հնագոյն և նախնի կանոնների համեմատ հոգևորականներից և աշխարհականներից ժողով կազմել և երկու հայրապետացու ընտրել: Այս առաջագրութեան համեմատ 1831 Մարտ 6 ին Յփրեմ կաթողիկոսի նախագահութեամբ Ս. Էջմիածնում գումարուած ժողովը կաթողիկոսացու ընտրեց կաթողիկոսական տեղակալ Մարտիրոս և Թիֆլիզի առաջնորդ նշանակուած Էջմիածնի աւագ լուսարար Կարբեյի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսներին: Այս ընտրութեան համեմատ քստ առաւելութեան ձայնից՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս 1831 Յուլիս 30 ին հրովարտակով հաստատուեց կաթողիկոս, պայմանաւ՝ որ կարևոր դէպքում Յփրեմի խորհրդին դիմէ:

Յովհաննէս Սեպտեմբերի 6 ին Թիֆլիզից դուրս եկաւ և Էջմիածին ժամանելով՝ Նոյեմբերի 8 ին Հրեշտակապետաց տօնի օրը կաթողիկոսական օծումն ընդունեց: Իսկ Յփրեմ այնուհետեւ չորս տարի ևս ապրելով 1835 Յուլիս 16 ին վախճանուեց ու թաղուեց իւր ջանկութեան համեմատ միաբանութեան գերեզմանոցում *):

Խուս—Պարսկական պատերազմը շարունակվումէր Արարատեան դաշտում, երբ Յարութիւն Աէզնեան միամեայ ոքոսից յետոյ վերագարձած, իւր աղղեցիկ դիրքով խռովութիւնը Հայ և Հայ կաթողիկ հասարակութեան միջից, բոլորովին դադարացնելու համար Արարատեան պատրիարքի հաճութեամբ 1827 - ին կաթողիկ նշանաւոր անձանց հետ խորհուրդ անելով՝ առաջարկեց նոցա որ համաձայնեն կաթողիկ վարդապետներից մէկին կարգել պատրիարքի փոխանորդ, և այդ փոխանորդը կաթողիկ հասարակութեան և պատրիարքարանի մէջ միջնորդ լինի: Կաթողիկ մեծատունք սիրով ընդունեցին Աէզնեանի առաջարկութիւնը, և խնդրեցին որ նա ցոյց տայ թէ ով կրնի յարմար այդ կոչման: Աէզնեանը Նուրիհան Ան-

(*) Մ. Վ. Մարատեան Նփրեմ մահը սխալմամբ 1831 ին է գնում:

տօն վարդապետի անունը առաջարկեց, որ և սիրով ընդունեցին. բայց Գաղատացի մուկեռանդները Նուրիճան Անտօն վարդապետին հայուժեան հակառակ համարելով պնդումէին Մարուշ Պօղոս վարդապետին փոխանորդ կարգել, և բացի սորանից Գուլեճեանց դըրդմամբ սկսեցին բռնորովին անկախ պատրիարքութեան ձգտել. այս նպատակը յառաջ տանելու համար ղիմեցին Բարձրագոյն Դրան և պատճառելով Ռուս — Պարսկական պատերազմի ժամանակ Հայոց յայտնի ռուսասիրութիւնը, յայտնեցին որ Հայք ինչպէս իրանց անսահման ռուսասիրութեամբ պատճառ եղան Պարսից տէրութեան մի քանի նահանգների Ռուսաց իշխանութեան տակ ընկնելուն՝ նոյն ցանկութիւնն ունին և Օսմանեան պետութեան վերաբերմամբ, և որպէս զի դաւադրութեան յայտնուելու ժամանակ իրանք ևս որպէս հայ չը դատապարտուեն, խնդրեցին ճանաչուել առանձին համայնք առանձին ազգապետով:

Պօղոս հրաժարեալ և Կարապետ պատրիարքը Բարձրագոյն Դրան առաջ երաշխաւորեցին հայադաւան Հայոց հաւատարմութեան համար, կասկած յայտնելով կաթողիկոսների մասին՝ որոնք եւրոպացւոց հետ հաւատակցութեամբն կարող էին նոցա շահերին ծառայել: Կառավարութիւնը, որ այդ ժամանակ Յունաստանի անկախութեան պատերազմների պատճառով վատ յարաբերութեանց մէջ էր Յւրոպացւոց հետ, կաթողիկ հայերին Հայոց պատրիարքարանի միջոցաւ Կ. Պօլսից աքսորեց Փոքր - Ասիա:

Աքսորեալները Գաղղիացւոց և Անգլիացւոց դեսպանների միջնորդութեամբ նորից վերադարձան Կ. Պօլիս, և այդ դեսպանների միջնորդութեամբ ու ջանքով առանձին համայնք ճանաչուելու, և առանձին պատրիարք ունենալու արտօնութիւն ստացան: Կաթողիկ հայերը պատրիարքի ընտրութեան պատճառով երկու կուսակցութեանց բաժանուեցին. բանաժգանները կամենումէին պատրիարք ընտրել Նուրիճան Անտօն վարդապետին, որի վերայ մատնանիշ էր եղած նաեւ Պէզճեան, իսկ ամբոխը մանուաւոր Գաղատացիք Գուլեճեանց գրգմամբ Անտօնին Հայոց հակամէտ համարելով՝ կամենումէին Մարուշ կոչուած Պօղոս վարդապետին պատրիարք կարգել: Պապը որոշեց Անտօնին պատրիարք կարգել, ուստի և հրաւիրելով Հռոմ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Տաճկաց կառավարութիւնը նկատելով որ Անտօն տաճկահայատակ չէ, Մանուէլեան Յակովբ վարդապետին նշանակեց ազգա-

պետ կամ պատրիարք, որ սկսեց իւր իշխանութիւնը վարել 1831 Մայիսից, իսկ Անտօն իբրեւ եպիսկոպոս օտանձնեց կրօնական մասին վարչութիւնը, այսպէս Յակալը վարդապետը քաղաքական՝ իսկ Անտօն եպիսկոպոսը կրօնական մասին պատրիարք դարձան: Անտօն եպիսկոպոս կարգադրեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տրարողութեամբ և ծէսով կատարել եկեղեցական պաշտամունքը և որպէս զի Գուլեճեանը և Գաղատաղիք ընդդիմութիւն և հակառակութիւն չանեն՝ Անտօն իւր այս կարգադրութիւնը հաստատել տուեց պապի կոնդակով, իսկ պապը օրինադրումէր եկեղեցւոյ ժամակարգութիւնը ըստ սմենայնի հայկական եկեղեցւոյ ծէսերով և տրարողութեամբ կատարել, միայն Ծնունդը և Աւետումն Լատինաց հետ տօնել: Ջրախառն գինւով պատարագել և «Սուրբ Աստուած» ը առանց «խաչեցար» ի ասել:

Տաճկաց կառավարութիւն Պօղոս և Կարապետ պատրիարքների երաշխաւորութեան հակառակ 1828 թուի Ռուս-Տաճկական պատերազմի ժամանակ և յետոյ տեսաւ որ Հայք, մանաւանդ հոգեւորականները համակիր են դէպի Ռուսները, և ոչ այսչափ միայն, այլ և 1831 թւին Էրզրումի և շրջակայից հայերը Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ գաղթելով Ռուսաց սահմանը՝ բնակութիւն հաստատեցին Ախալցխայի և Զաւախէթի գաւառում ընտրելով իրանց համար հին Հայաստանի Տայոց նահանգի լեռնագաւառները և սիզաւէտ ու կանաչուտ դաշտերը՝ արգաւանդ սև վարելահողերով: Կարսի և շրջակայից հայերը Զախալեան (Խաթակնեան) Ստեփան եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ գաղթեցին արևելեան-Շիրակ (Ալէքսանդրօպօլ և գաւառն), իսկ Բայազէտու և շրջակայից հայերը գաղթեցին Ապարանու լեռնադաշտը, Դարաչիչագու (Ծաղկաձոր) հովիտը և Քեօգչայի լեռնագաւառը (Գեղարքունիք Արևելաց):

Տաճկաց կառավարութիւնը տեսնելով որ այս գաղթականութեանց գլխաւոր պատճառը հայ հոգեւորականք և Էջմիածնի կաթողիկոսն են, արգելեց Էջմիածնի կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը եկեղեցիներում, և Էջմիածնի նուիրականների Տաճկաց սահման մտնելը, որով Տաճկահայոց յարաբերութիւնը ըստ մասին Էջմիածնի հետ խզուեց: Այս դրութեան մեծապէս նպաստեցին իրանք-Կ. Պօլսոյ հայք, պատճառելով Եփրեմի և Նորանից յետոյ Յովհաննէս Ը. Կարբեցու առանց իրանց հաւանութեան

ընտրութիւնը և Սիւնհոգոսը՝ նրա տաճկահայոց համար գայթակ-
ղութեան քար էր դարձել, իբրև Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հո-
գոսանի տի իրաւունքները սահմանափակող մի հաստատութիւն:

(Եւրո-նալիս)

Յ. Վ. Ս.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ի՞ՆՉ Է ԲԱՂԴԸ:

Քրիստոս ճշմարտութիւն է ուսուցանում, և եթէ ճշմարտութիւնը վերա-
ցական ճշմարտութիւն է՝ նա իրականութեան մէջ էլ ճշմարտութիւն կլինի:
Եթէ կեանքը աստուածութեան մէջ միայն ճշմարտ կեանք է, ինքն ըստ
ինքեան երանելի, նա ճշմարտ է՝ երանելի է և այստեղ՝ երկրի վերայ
կեանքի կարելի դիպուածներում:

Քրիստոս լաւից գէղի վատը չի հրապարում, այլ՝ հակառակը՝ վատից
դէպի լաւը: Նա խղճումէ մարդկանց վերայ, որոնք շուարած կորուստի են-
թարկուած և առանց հովուի՝ ոչխարներ են ներկայացնում ուստի և խոս-
տանում են ողորդ հովու և լաւ արօտստեղի: Նա ասում է թէ իւր աշակերտ-
ները պէտք է հաւածուին իւր վարդապետութեան համար և պէտք է համ-
բերին և անյողդողդ տանեն աշխարհիս հաւածանքներին: Բայց Քրիստոս
չի ասում թէ՝ հետեւելով իւր վարդապետութեանը, նոքա աւելի կարօտու-
թիւն կը քաշեն քան հետեւելով աշխարհիս վարդապետութեանը: Նա ասու-
մէ թէ նոքա, որոնք կը հետեւեն աշխարհիս վարդապետութեանը, դժբաղդ
կրկինն իսկ որոնք կը հետեւեն իւր վարդապետութեանը՝ երանելի եղ
ներից աւելի քաղդաւոր կրկինին:

Քրիստոս, սկսելով իւր վարդապետութիւնը, ասում է մարդկանց թէ՝ կա-
տարելով իւր վարդապետութիւնը, նաև չկատարողների մէջ նոքա դորանով
առաջուանից աւելի դժբաղդ չեն լինիլ: Այլ՝ ընդհակառակը՝ չը կատարող
ներից աւելի քաղդաւոր կրկինին:

Քրիստոս՝ յիշում է թէ նոքա, որոնք կրկին իրան, կը հալա-
ծուեն նոցանից՝ որոնք չեն լսի իրան, բայց նա չի ասում թէ աշակերտ-
ները դորանից կորուստ կունենան:

Թէ Քրիստոս ասում է և մտածում է այս, սորա մէջ չի կարող տարակու-
սանք լինել, այս ակնյայտի է և նորա պարզ բառերից այս հարցի մասին,
և նորա վարդապետութեան իմաստից, և նորանից՝ ինչպէս ապրում էին իւր
աշակերտները:

Քննելով վերացականապէս այն հարցը՝ թէ որ վիճակը լաւ կրկինի Քրիս-
տոսի աշակերտներինը՝ թէ աշխարհի աշակերտներինը՝ չի կարելի չըտես-
նել, որ Քրիստոսի աշակերտների վիճակը պէտք է լաւ լինի, արդէն նորա